

Faiq Ələkbərlı
AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

əvvəli ötən sayımızda

Xosrov bəy Sultanov "Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti hərbi qruplaşmalarına yardım şəbəkəsinin fəaliyyəti" məqaləsində Azərbaycan türklərinin Cəmiyyət vasitəsilə Şərqi Anadoluda erməni-rus hərbi qruplaşmalarının törətdiyi faciələrdən zərər də qalan əhaliyə yardımından bəhs etdiyi halda (10, s.49-50), M.Y. Cəfərov "Müsəlman hərbi qruplaşmalarına yardım işi və müsəlman vəkilləri" yazısında daha çox, 4-cü Dövlət Dumasında Türk-Müsəlman vəkillərinin gördüyü işlərdən söz açmışdır (11, s.43-44).

Xəlil İbrahim isə "Müharibə və qadınlar" məqaləsində daha çox Şərqi Anadoluda rus-erməni quldur dəstələri tərəfindən soyqırma məruz qalan qadınlar məsələsinə toxunmuşdur. Onun sözlərinə görə, müharibə zamanı ən çox çiyinlərində yük daşıyan qadınlardır. X.İbrahim yazırdı ki, Qafqaz cəbhəsində də ən çox zərərçəkənlər çar Rusiyasının əsarəti altında yaşayan Türk-Müsəlman qadınları olmuşlar: "Bu bərədə də hamıdan artıq belaya düşən qadınlar Qafqaz cəbhəsindəki müsəlman qadınları oldu. Bunların qəhrəmanları savaşa getmədilər də, əri savaşa gedənlər çox müsibətə düşdülər. çünki ailə başçıları savaşa gedənlərə az da olsa, himmət edən tapılır. Amma bu yazıq qadınların ərleri, oğulları, qardaşları qismən qırılaraq, qismən günahsız olduqları halda "xəyanətlərə ittiham" olunaraq yurdlarından sürüldülər, məhkum edildilər, həbsxanalara doldurulduqlar, gülləyə düzülülər, qismən də bir "xain" kimi edam edildilər. Belə "xain" adlandırılanların ailəsinə isə himayə olmazdı. Bunları himayə əvəzinə təqib etdilər. Nəticədə bütün ailələr ayaq altında əzilərək səsiz, sorğusuz tələf olub getdilər. Xülasə, bu müharibədə bir belə qalmadı ki, bizim qadınlarımız ona düşən olmasınlar" (12, s.66-67).

Firudin bəy Köçərli də "Heyvaniyyət və insanlar" məqaləsində müharibənin insanda yol açdığı heyvani hissələri ifadə etməyə çalışmışdır. F.b. Köçərli yazırdı: "Hal-hazırda ələmi bir qan döndərmiş olan millətlər davası və onların məbinədə müşahidə olunan nifaq və qəddariyyət zahirən bəşəriyyəti əlamətinin irəli deyil, geri gətirməsinə dəlalət edir. Əgər bu ədavət və ziddiyyət, bu qan tökməklik vəhşi qövmlər arasında vüqə gəlsə idi, ələmi bəşəriyyət bir növ özünü təqsir və günahdan pak

etməyə bağlı olardı ki, cümləsinə bəis cəhalətdir. Ancaq təəsüf ki, bu fəsad və ədavət ən mədəniyyətli və ən parlaq Avropa millətləri arasında cari olmaqdadır. Bu davada hər millət öz maddi və mənəvi tərəqqisini, öz səadət və rifahiyyətini qeyri-lərin fəvri və həlakətində görür və bu yolda var qüvvəsiylə səy və təlaş edir" (13, s.74-75).

Eyni zamanda "Qardaş köməyi" jurnalında Şərqi Anadoluda ermənilərin Türk-Müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri faciələri ortaya qoyan, Türk qardaşlarımızı yardım edilməsinin zəruri-

gözlerini qorxutmaq və istiqlal fikrindən daşındırmaq niyyəti güdüldülər. Bu məsələdə rus bolşevikləri birmənalı şəkildə həmrəy olan erməniləri eyni zamanda, düşündürən daha bir önəmli məsələ var idi. O da, 1-ci Dünya müharibəsinin gedişi zamanı Osmanlı dövlətində baş verən hadisələrdən hələ də, doğru nəticə çıxarmamaları idi.

Osmanlının "erməni köçü" qərarnaməsini «erməni soyqırımı» kimi dəyərləndirən daşnaklar üçün 1918-ci ildə yaxınlaşan aprel ayı sözdə «erməni soyqırımı»ndan önce türk-müsəlman

safdır, lakin obyektiv surətdə onun fəaliyyəti əks nəticə verəcəkdir, ona görə ki, sinfin siyasəti bu və ya digər şəxsiyyətin yaxşı niyyətlərindən deyil, sinfi niyyətlərindən irəli gəlir» (15). Şaumyanın davam etdirdiyi qorxulu, riyakar siyasəti isə Lenin 1918-ci ilin martın əvvəllərində ona göndərdiyi teleqramda belə ifadə etmişdi: "Sizin möhkəm və qəti siyasətiniz bizi sevindirir" (16, s.26).

Bütün bunlardan ruhlanan daşnak-bolşevik Stepan Şaumyan 1918-ci il martın 15-də Bakı Sovetinin iclasında açıq şəkil-

sun reallaşdırmaqdadır. Beləliklə, 1918-ci ilin martında erməni daşnakları böyük qardaşı, himayədarı Rusiyanın birbaşa yardımını ilə türklərin-müsəlmanların kütləvi şəkildə soyqırımına başladılar. **Təkcə, martın 30-dan 31-nə keçən gecədə Bakıda 10 mindən çox azərbaycanlı-türk bolşevik və daşnak hökuməti tərəfindən soyqırma məruz qaldı. Eyni zamanda bolşevik-daşnak birləşmələri Şamaxı, Quba, Lənkəran, Kürdəmir, Salyan və Azərbaycanın başqa qəzalarında on minlərlə azərbaycanlıları qətlə yetirdilər. Bugünkü Quba**

“Erməni məsələsi”

Yaxud, Azərbaycanda ermənilərin Türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımının səbəbləri

liyini anladan şeirlər də öz əksini tapmışdır. Bu şeirlərin müəllifləri H.Cavid ("Hərb və fəlakət"), Ə.Nəzmi ("Ərş irəli"), M.S.Ordubadi ("Hür Hürriyyə-tə"), A.Səhhət ("Təxliyə, yaxud qaçqın"), Salman Turxan ("Cilxa Türkçə düzümüş düzmə") və başqaları olmuşlar.

Erməni-rus hərbi birləşmələrinin Azərbaycan türklərinə qarşı növbəti vəhşilliyi isə 1918-ci

əhalidən qisas almaq niyyəti idi. Hər halda, Azərbaycanda 30-31 martda və 1 apreldə Azərbaycan türklərinin soyqırımını təşkil edən rus bolşeviklərinin lideri V.İ.Leninin Qafqazdakı səlahiyyətli nümayəndəsi, Bakı Soveti Xalq Komissarlarının sədri daşnak-bolşevik Stepan Şaumyan olmuşdur.

Azərbaycan türklərinin istiqlal ideyasına qarşı barışmazlıq

də bəyan etmişdi ki, "Bakı Soveti Cənubi Qafqazda vətəndaş müharibəsinin başlıca istehkama çevrilməlidir". Hətta, Şaumyan deyirdi ki, Azərbaycanın istiqlalını istəyənlərə onlar ancaq xarabazarlıqlar verəcəklər. Bu o demək idi ki, erməni-rus birləşmələri Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımı əvvəlcədən planlaşdırmışdılar və onlara kiçik bir bəhanə lazım idi, bu

soyqırım məzarlığı buna ən bariz nümunələrdən biridir.

Maraqlıdır ki, sonralar Sovetlər Birliyi tarixşünasları, alimləri mart soyqırımını ciddi-cəhdlə vətəndaş müharibəsi kimi qələmə verərək, bunun məsuliyyətini isə Azərbaycan türklərinin, xüsusilə «Müsavat» Partiyasının üstünə atmağa çalışmışlar. Ancaq danılmaz faktlar da sübut edir ki, mart hadisələrinin rus bolşevikləri və erməni daşnaklarının Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri soyqırımdan başqa bir adı yoxdur. Çünki erməni daşnaklarının liderlərindən biri olan Şaumyanın birbaşa təhriki ilə başlanan mart qırğınlarında rus bolşeviklərinin yaratdığı "Bakı Soveti" və "Daşnakıtyun" Partiyasının fəalları birgə hərəkət etmişlər. Leninin imzasıyla göndərilmiş dekreti əldə etdikdən sonra, Türkiyə ərazisində muxtariyyət alacağı iştahasına düşən Şaumyan və onun daşnakçı silahdaşları açıq-aşkar şəkildə rus bolşevikləri ilə birgə hərəkət etməyə başlamışlar. Azərbaycan türklərinə, bütün azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımın canlı şahidi, həmin dövrdə Azərbaycan xalqının lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 30-31 mart hadisələri ilə bağlı sonralar yazırdı: «**Şaumyandakı bu vəsiqənin təsiri ələ olmalıdır ki, bir ay əvvəl Bakı bələdiyyəsində rus məclisi-müəssisənini dağıdan bolşeviklərə qarşı bombalar, metralyozlar saçıran «Daşnakıtyun» firqəsi «Bakı Soveti» ilə six bir rabitəyə və əsgəri bir ittifaqa girmiş oldu. Şaumyanın xətt-idarəsində bulunan «Bakı fəhlə və əsgəri soveti» erməni alayları və «Daşnakıtyun» firqəsinin müavinətini təmin ilə müsəlman təşkilatına qarşı şəddid bir xətti-hərəkət ititax eylədi. Gözləri önündə sərbəstcə erməni alay nəfərlərini görən müsəlman xalqı, müsəlman alayının təşkilatı üçün Tiflisdən göndərilən zabitanın «sovet» zabitesinə tövqif edildiyinə şahid olunca, bittab qələyanə gəliyordu. Bu surətlə gündəgünə çoxalın yangın nəhayət, bir fəsad qığılcımı ilə tutduşdu; və 1918 sənəsi martın 28-dən 31-nə qədər davam edən qanlı mart hadisələrinə səbəb oldu» (17, s.33).**

(ardı gələn sayımızda)

Beləliklə, 1918-ci ilin martında erməni daşnakları böyük qardaşı, himayədarı Rusiyanın birbaşa yardımını ilə türklərin-müsəlmanların kütləvi şəkildə soyqırımına başladılar. Təkcə, martın 30-dan 31-nə keçən gecədə Bakıda 10 mindən çox azərbaycanlı-türk bolşevik və daşnak hökuməti tərəfindən soyqırma məruz qaldı

ilin 30-31 mart və 1 apreldə gerçəkləşdirildi. Fikrimizcə, bu dəfə Azərbaycan türklərinə, azərbaycanlılara qarşı soyqırım faktının mart ayında baş verməsi təsadüfi olmamışdır. Doğrudur, bu məsələdə həm erməni daşnakları, həm də rus bolşevikləri eyni dərəcədə maraqları olmuşlar. Növbəti faciənin martda baş verməsinə rus bolşevikləri ona görə maraqlı idilər ki, Azərbaycanda müstəqil türk dövlətinin yaranmasının qarşısını almaq istəyirdilər. Yəni hansı yolla olursa-olsun azərbaycanlıların

göstərən bolşevik-daşnak Şaumyan hələ, 1917-ci ilin dekabrında Leninin imzaladığı «Türkiyə ərazisində Ermənistan muxtariyyət verilməsi» dekretinə nail olmuşdu (14, 22). Bu dekret-dən sonra S.Şaumyan «Bakinski raboçi» qəzetinin 1918-ci ilin 17 fevralında «Vətəndaş Rəsulzadəyə cavab» yazısında xəyanətkar mövqeyini belə açıqlamışdı: «Tutaq ki, Rəsulzadənin özü inqilabi qayda-qanunun bərpası naminə milli polkların təşkilində iştirak etsin, tutaq ki, onun obyektiv niyyətləri billur kimi

soyqırımı başlasınlar. Gözləndiyi kimi də oldu. Belə ki, martın 30-da erməni kilsəsi yanında toplaşan erməni daşnaklarının müsəlmanları-türkləri atəşə tutması ilə isə rəsmən soyqırım başladı.

Soyqırım ərəfəsində «Daşnakıtyun» Partiyası və Erməni Milli Şurasının Bakı Sovetinin tərəfinə keçməsi açıq şəkildə göstərirdi ki, Bakı şəhərində rəhbərliyi ələ keçirən erməni daşnak və rus bolşeviklərinin məqsədi Türk-Müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı nə olursa-ol-